

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ В СПРАВАХ ЩОДО ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

APPLICATION OF ECHR PRACTICE IN CASES OF CRIMINAL PROSECUTION FOR EVASION OF MOBILISATION IN UKRAINE

Набокова О.Г., к.ю.н.,

викладач кафедри теорії та історії держави і права

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Стаття присвячена дослідженню особливостей застосування практики Європейського суду з прав людини у справах, що стосуються кримінального переслідування осіб за ухилення від мобілізації в Україні. У контексті повномасштабної війни та загальної мобілізації проблема реалізації права на свободу совісті набула особливої актуальності. З одного боку, держава має законне право вимагати виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, а з іншого - зобов'язана дотримуватись міжнародних стандартів у сфері прав людини, зокрема щодо поваги до глибоких переконань особи, у тому числі релігійних чи етичних, які можуть суперечити проходженню військової служби.

У статті аналізується співвідношення права на свободу совісті з обов'язком військової служби, окреслюються основні підходи Європейського суду до балансування між цими інтересами, а також визначаються критерії, які дозволяють державі втручатися в реалізацію вказаного права. Здійснено огляд української судової практики в цій сфері та виявлено тенденції, що свідчать про недостатнє або фрагментарне врахування положень і стандартів, вироблених у прецедентній практиці ЄСПЛ. Особливу увагу приділено аналізу проблем, пов'язаних із відсутністю належного законодавчого врегулювання механізму проходження альтернативної (невійськової) служби в умовах воєнного стану, а також процесуальним недолікам розгляду справ про ухилення від мобілізації в українських судах.

На основі проведеного аналізу зроблено висновки про потенційні порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з боку України, визначено ризики як для окремих громадян, так і для держави загалом у контексті перспектив розгляду відповідних справ у ЄСПЛ. У статті запропоновано низку рекомендацій, спрямованих на забезпечення балансу між вимогами національної безпеки та дотриманням міжнародних стандартів прав людини у сфері військового обов'язку.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, мобілізація, свобода совісті, практика ЄСПЛ, права людини, альтернативна служба.

The article examines the peculiarities of applying the case law of the European Court of Human Rights in cases concerning the criminal prosecution of persons for evading mobilisation in Ukraine. In the context of a full-scale war and general mobilisation, the issue of exercising the right to freedom of conscience has become particularly relevant. On the one hand, the State has the legal right to demand fulfilment of the duty to defend the Motherland, and on the other hand, it is obliged to comply with international human rights standards, in particular, respect for deeply held beliefs, including religious or ethical beliefs, which may contradict military service.

The article analyses the correlation between the right to freedom of conscience and the obligation to perform military service, outlines the main approaches of the European Court to balancing these interests, and defines the criteria allowing the State to interfere with the exercise of this right. The author reviews the Ukrainian case law in this area and identifies the trends indicating insufficient or fragmentary consideration of the provisions and standards developed in the case law of the ECHR. Particular attention is paid to the analysis of the problems associated with the lack of proper legislative regulation of the mechanism of alternative (non-military) service under martial law, as well as procedural shortcomings in the consideration of cases of evasion from mobilisation in Ukrainian courts.

Based on the analysis, the author draws conclusions about potential violations of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms by Ukraine, and identifies the risks for both individuals and the State as a whole in the context of the prospects for consideration of the relevant cases in the ECHR. The article offers a number of recommendations aimed at ensuring a balance between the requirements of national security and compliance with international human rights standards in the area of military service.

Key words: criminal liability, mobilisation, freedom of conscience, ECHR practice, human rights, alternative service.

Постановка проблеми. Однією із ключових проблем, що постали перед національною правовою системою України в умовах воєнного стану, є забезпечення балансу між потребами державної оборони та зобов'язаннями у сфері захисту прав людини. У зв'язку з масовою мобілізацією актуалізувалося питання притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які відмовляються від виконання військового обов'язку за мотивами совісті, релігійних або етичних переконань.

Європейський суд з прав людини у своїй прецедентній практиці неодноразово наголошував на необхідності поваги до свободи совісті як одного з фундаментальних прав людини. Відтак кримінальне переслідування осіб, які щиро відмовляються від служби у війську через переконання, без надання їм реальної альтернативи, може розцінюватися як порушення статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а за певних обставин — і статті 14 (заборона дискримінації) та статті 6 (право на справедливий суд).

Проблема полягає у тому, що судовою практикою в Україні у справах про ухилення від мобілізації здебільшого ігнорує стандарти ЄСПЛ, фокусуючись виключно на внутрішньому законодавстві та вимогах воєнного часу. Такий підхід не лише суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням

України як члена Ради Європи, а й створює загрозу масових порушень прав людини, які у майбутньому можуть стати предметом розгляду в ЄСПЛ. Крім того, відсутність єдиної позиції українських судів у цих справах породжує правову невизначеність, підриває довіру до правосуддя та формує ризики вибіркового правозастосування.

Стан опрацювання теми. Питання реалізації права на свободу совісті та віросповідання, а також правової природи альтернативної (невійськової) служби досліджені у вітчизняній та зарубіжній літературі, що охоплює загальні підходи до тлумачення конституційних гарантій, зобов'язань держав у сфері прав людини та співвідношення національного і міжнародного права. Наявні наукові праці висвітлюють проблематику обмеження прав і свобод в умовах воєнного стану, звертаючи увагу на межі втручання держави в особисту свободу, зокрема у питаннях виконання військового обов'язку.

Метою є здійснити аналітичний огляд і критичний аналіз того, як практика Європейського суду з прав людини застосовується у справах щодо притягнення до кримінальної відповідальності за ухилення від мобілізації в Україні. З'ясувати, чи враховують українські суди стандарти Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при вирішенні таких справ.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу думки, совісті та релігії визнається одним із фундаментальних у системі захисту прав людини, гарантованих як Конституцією України, так і міжнародними документами, зокрема Європейською конвенцією з прав людини. У контексті обов'язку громадян щодо захисту держави, що передбачає участь у заходах загальної мобілізації, виникає складне завдання забезпечення балансу між правом особи на відмову від військової служби з міркувань совісті та інтересами національної безпеки. Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово наголошував на необхідності дотримання такого балансу, визнаючи, що держава має право вимагати виконання військового обов'язку, однак при цьому зобов'язана гарантувати, що обмеження права на свободу совісті є необхідним у демократичному суспільстві, а втручання в це право — пропорційним.

Підхід ЄСПЛ до оцінки законності втручання у право на свободу совісті у справах, пов'язаних з відмовою від військової служби, зазнав еволюції. Якщо на ранньому етапі практика Суду була обмеженою і не визнавала прямого застосування статті 9 до випадків відмови від служби, то починаючи з рішення Великої Палати у справі «Баятян проти Вірменії» [2] було встановлено, що засудження особи за ухилення від військової служби з релігійних мотивів без надання альтернативної служби порушує Конвенцію. Цей прецедент став поворотним моментом у формуванні підходу Суду до захисту свободи совісті. У подальших справах, таких як «Ерчеп проти Туреччини» [3], «Адіан проти Вірменії» [1], «Мушфіг Маммадов проти Азербайджану» [9], ЄСПЛ послідовно підтверджував, що право на відмову з міркувань совісті охоплюється гарантіями свободи совісті та релігії, а покарання таких осіб без реальної альтернативи становить непропорційне втручання.

Суд неодноразово підкреслював, що переконання особи, яка відмовляється від військової служби, повинні бути «глибокими, серйозними, послідовними й щирими». Це означає, що держави можуть запроваджувати процедури перевірки щирості таких переконань, але ці процедури не повинні бути надмірно обтяжливими, дискримінаційними або необ'єктивними. У справі «Папавасілакіс проти Греції» [11, с. 58] Суд зазначив, що відсутність неупередженості з боку органу, який розглядає заяву про альтернативну службу, становить порушення прав заявника. У справі «Дягілев проти Росії» [11, с. 53] ЄСПЛ висловився про необхідність ефективного розгляду таких заяв, підкреслюючи, що формальне заперечення щирості переконань без належного дослідження не відповідає вимогам Конвенції.

Важливою складовою гарантій ЄСПЛ є також стаття 14, що передбачає заборону дискримінації. У справі «Тлімменос проти Греції» [10, с. 43] Суд дійшов висновку, що ставлення держави до особи, яка відмовилась від військової служби на підставі релігійних переконань, було дискримінаційним у порівнянні з особами, які не мали таких переконань, однак були засуджені за інші кримінальні правопорушення. Суд вказав, що однакове ставлення до осіб у різному становищі може бути порушенням Конвенції, якщо не враховується характер і зміст мотивів поведінки особи.

У зв'язку з цим також варто розглядати застосування статті 6 ЄКПЛ, яка гарантує право на справедливий суд. Попри те, що Суд не виокремлює окрему категорію «мобілізаційних» справ, загальні стандарти справедливого судочинства мають беззаперечну силу. Якщо суд не забезпечує можливості особі довести щирість своїх переконань, або упереджено тлумачить факти, це підриває довіру до правосуддя та може становити порушення як статті 6, так і статті 9 у поєднанні зі статтею 14 Конвенції.

Національне законодавство України формально містить положення про право на альтернативну службу, закріплене в статті 35 Конституції [5]. Однак Закон Укра-

їни «Про альтернативну (невійськову) службу» 1991 року [7] значно обмежує сферу застосування цього права - воно розповсюджується лише на громадян, які підлягають строковому призову, а не мобілізації. У мирний час це не створювало значних проблем, однак в умовах воєнного стану та загальної мобілізації така обмеженість породжує серйозні правові конфлікти. Стаття 336 Кримінального кодексу України [6] передбачає кримінальну відповідальність за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, не передбачаючи винятків для осіб з релігійними чи етичними переконаннями.

У результаті виникає ситуація, коли особи, які щиро відмовляються від служби зі світоглядних міркувань, не мають законного способу реалізувати своє право на свободу совісті. Практика українських судів у справах за ст. 336 ККУ демонструє, що більшість рішень мають обвинувальний характер. Хоча в окремих випадках суди першої інстанції визнавали правомірність такої відмови, посилаючись на практику ЄСПЛ, апеляційні та касаційні інстанції переважно скасовують ці рішення, аргументуючи це тим, що чинне законодавство не передбачає альтернативної служби під час мобілізації. Наприклад, у справі, розглянутій Охтирським міськрайонним судом Сумської області у 2024 році, суд зазначив, що релігійні переконання не звільняють від мобілізації, а служба може бути здійснена у небойових підрозділах, не пов'язаних з використанням зброї [4].

Проте, як свідчить заява Д.Зелінського, у межах якої порушено питання відповідності законодавчих норм Конституції, ситуація не є безвихідною. Конституційний Суд відкрив провадження за скаргою щодо обмеження права на альтернативну службу лише у випадках строкової служби. Аргументація заявника ґрунтується на положеннях ст. 35 Конституції України та практиці ЄСПЛ, зокрема щодо недопустимості покарання за відмову від військової служби з переконань без надання альтернативи. У разі винесення прогресивного рішення КСУ існує потенціал для зміни підходів у правозастосуванні, як на законодавчому, так і на судовому рівні [8].

Наразі ж в Україні фіксується низка потенційних порушень положень Конвенції. По-перше, кримінальне переслідування осіб за щирі відмови від служби без надання альтернативи суперечить статті 9 ЄКПЛ. По-друге, виявляється елемент дискримінації за переконаннями — держава визнає право на альтернативу лише за умови релігійності, і навіть серед релігійних громад практикує вибірковий підхід, коли визнається лише офіційне членство в зареєстрованій організації. По-третє, процесуальні порушення, такі як презумпція винуватості або упереджене ставлення суду, можуть порушувати статтю 6 Конвенції.

Для виправлення ситуації необхідно, щоб Верховна Рада України внесла зміни до чинного законодавства, зокрема до Закону «Про альтернативну службу» і Кримінального кодексу України. Закон має передбачати можливість альтернативної служби не лише у мирний час, а й у період воєнного стану. Судова система має запровадити стандартизовані підходи до перевірки щирості переконань обвинувачених. Такі підходи мають бути чітко вписані в інструкціях для судів, підготовлених із урахуванням практики ЄСПЛ.

Крім того, доцільним є проведення інформаційної кампанії щодо сутності альтернативної служби: суспільство має розуміти, що ця форма виконання військового обов'язку не є ухиленням, а легітимним способом реалізації конституційного права. В умовах, коли Україна прагне до вступу в Європейський Союз та декларує відданість європейським цінностям, практики, які суперечать рішенням ЄСПЛ, мають бути припинені. Тільки за умов дотримання прав людини навіть у критичних обставинах війни, Україна зможе залишатися на позиціях моралі, законності та демократичного правопорядку.

Висновки. Застосування практики Європейського суду з прав людини у справах про притягнення до кримінальної відповідальності за ухилення від мобілізації в Україні постає як складне, багатовимірне і водночас надзвичайно актуальне питання правозастосування у сучасних умовах. Аналіз відповідних рішень ЄСПЛ демонструє послідовне визнання за особами, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті, права на звільнення від обов'язку служити у збройних силах за умови щирості й послідовності їхніх переконань, а також необхідність надання таким особам доступної альтернативи.

Натомість практика українських судів свідчить про обмежене, фрагментарне або формальне застосування цих стандартів. В умовах дії воєнного стану суди часто відмовляють особам у врахуванні релігійних чи етичних мотивів як обґрунтованої причини для звільнення від мобілізації, не надаючи належної уваги питанням перевірки глибини переконань і можливості альтернативного виконання військового обов'язку. Така ситуація створює значні ризики порушення статей 6, 9 та 14 Європейської конвенції з прав людини, зокрема у частині дотримання

свободи совісті, справедливості судочинства та заборони дискримінації.

Ключовим фактором зазначених порушень є прогалини в національному законодавстві, зокрема неврегульованість питання проходження альтернативної служби в умовах мобілізації. Застарілі положення Закону України «Про альтернативну службу» не відповідають ані реаліям воєнного часу, ані європейським стандартам захисту прав людини. Водночас окремі рішення судів першої інстанції, а також розгляд справи Конституційним Судом України демонструють наявність потенціалу для перегляду підходів до правозастосування в цьому напрямі.

З огляду на викладене, доцільно констатувати необхідність комплексного реформування правового механізму реалізації права на альтернативну службу під час мобілізації. Це має включати: (1) законодавчі зміни, що розширять сферу дії альтернативної служби; (2) розроблення чітких процедур оцінки щирості переконань; (3) запровадження судових стандартів із посиланням на практику ЄСПЛ; (4) послідовну роз'яснювальну роботу щодо легітимності та гуманності альтернативного способу виконання військового обов'язку.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Адян та інші проти Вірменії» (Aryan and Others v. Armenia), №№ 75604/11 і 21759/15, 12 жовтня 2017 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177429>
2. «Баятян проти Вірменії» (Bayatyan v. Armenia) [ВП], № 23459/03, п. 110, ЄСПЛ 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-126237&filename=CASE%20OF%20BAYATYAN%20v.%20ARMENIA%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20summary%20by%20the%20Lviv%20Laboratory%20of%20Human%20Rights.pdf&logEvent=False>
3. Винесено виправдувальний вирок щодо ухилення від мобілізації. Судова влада України. URL: <https://vl.ko.court.gov.ua/sud1010/pres-centr/news/154454/>
4. Вирок від 26.07.2024 по справі № 583/3259/24 Охтирський міськрайонний суд Сумської області. Zakon Online. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/120622924>
5. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
7. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 № 1975-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>
8. Релігійні переконання та військовий обов'язок: Суд розглядає справу за конституційною скаргою Зелінського Д.Б. Конституційний Суд України. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/religyni-perekonannya-ta-viyskovyy-obovyazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynoyu>
9. Рішення суду захищає релігійні права Свідків Єгови на альтернативну службу. Релігійно-інформаційна служба України. 2024. URL: https://risu.ua/nam-potribni-svyashcheniki-yaki-pracyuyut-dlya-virnih-a-ne-prosto-zhivut-u-yeparhiyi--vladika-ugkc-do-seminaristiv_n149403
10. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Роздаткові матеріали. – К.: ВАІТЕ, 2013. – 56 с. URL: https://www.nsj.gov.ua/files/1378458220130815_A5_Brosh_Seminar_OSCE_Block_1-56.pdf
11. Чмих Є., Ясуніс Г., Мікова Р., Стейн Р. Юридичний довідник з прав призовників. DCAF – Женевський центр з питань урядування в секторі безпеки. 2020. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_LegalHandbookRightsConscripts_UKR.pdf